

УДК 159.99

ЗАГАЛЬНИЙ ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ РЕФЛЕКСІЇ ЯК ПСИХОЛОГІЧНОГО ФЕНОМЕНА

Подкоритова Л.О., к. психол. н.,
доцент кафедри практичної психології та педагогіки

Хмельницький національний університет

У статті представлено узагальнені результати теоретичного аналізу досліджень рефлексії. Здійснено короткий огляд визначень рефлексії у філософії, психології та педагогіці. Представлено співвідношення понять «рефлексивність» та «рефлексія». Розглянуто функції рефлексії. Здійснено порівняння позитивної і негативної рефлексії за І. Семеновим, С. Степановим.

Ключові слова: рефлексія, рефлексивність, особистість, позитивна рефлексія, негативна рефлексія, розвиток, фахівець соціономічної сфери.

В статье представлены обобщённые результаты теоретического анализа исследования рефлексии. Сделан короткий обзор определений рефлексии в философии, психологии и педагогике. Представлено соотношение понятий «рефлексия» и «рефлексивность». Рассмотрены функции рефлексии. Сделано сравнение позитивной и негативной рефлексии по И. Семенову и С. Степанову.

Ключевые слова: рефлексия, рефлексивность, личность, позитивная рефлексия, негативная рефлексия, развитие, специалист социономической сферы.

Podkorytova L.O. THE GENERAL ANALYSIS OF REFLECTION LIKE A PSYCHOLOGICAL PHENOMENON

The results of general theoretical analysis of researches of reflection are presented in the article. It has been made a short review of definition of the reflection in philosophy, psychology, pedagogic. It has been represented the ratio of definitions "reflection" and "reflectivity". It has been reviewed functions of reflection. It has been made a comparison of positive and negative reflection by I. Semenov and S. Stepanov.

Key words: reflection, reflectivity, person, positive reflection, negative reflection, development, socionomic sphere specialist.

Постановка проблеми. Феномен рефлексії досліджується філософами, психологами і педагогами протягом багатьох століть, але залишається актуальним і сьогодні. Слова «рефлексія», «рефлексувати», «рефлексивний» стають дедалі більш вживаними не лише у науковому, а й у літературному, мистецькому середовищі, і навіть у повсякденності. Інтерес до рефлексії може бути пояснений сучасними тенденціями у суспільстві: розвиток самосвідомості особистості, зростання інтересу людини до самої себе, свого внутрішнього світу, свого життєвого призначення; розвиток форм моделювання інтелектуальних процесів, розширення інформаційного простору; значний розвиток сфери послуг і відповідне зростання кількості фахівців соціономічної сфери, для яких здатність до рефлексії є однією з професійно значущих тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематиці рефлексії присвячена значна кількість досліджень у філософії, психології, педагогіці.

У філософії значний внесок у розробку проблеми рефлексії зробили А. Арсеньєв, Е. Ільєнков, В. Лекторський, В. Лефєвр, А. Огурцов, П. Тейяр де Шарден та інші вчені. У філософських працях рефлексія найбільше

вивчалася під час дослідження теоретичного мислення, процесів комунікації, що пов'язані з необхідністю розуміння та координації дій учасників цих процесів, під час дослідження самосвідомості [6, с. 26–30].

Вивчення рефлексії у психології має такі основні напрями: розробка методологічних питань вивчення рефлексії, де рефлексія розглядається як категорія самосвідомості, обґрунтовується її зв'язок з діяльністю та пропонується схема рефлексивної діяльності (О. Анісімов, В. Вазіна, Г. Щедровицький); експериментальне вивчення рефлексії в рамках дослідження теоретичного мислення (Л. Виготський, В. Давидов, А. Зак, А. Маркова, С. Рубінштейн та ін.). У психологічних дослідженнях рефлексія розуміється як фундаментальна здатність свідомої істоти бути у відношенні до особистої свідомості, мислення, умов та способів здійснення життєдіяльності (С. Рубінштейн, Б. Ельконін) [1, с. 3–21]. Значний внесок у дослідження рефлексії міститься у роботах О. Карпова, І. Семенова і С. Степанова, які описують види рефлексії, розмежовують поняття «рефлексія» і «рефлексивність», розглядають особливості рефлексії як процесу.

В межах педагогіки рефлексію досліджували К. Вербова, І. Ісаєв, І. Казімірська,

Б. Ковалев, В. Кривошеєв, Ю. Кулюткін, Л. Перміна, Є. Петрушихіна, Г. Сухобська та інші вчені. Висновок, що впливає з досліджень цих авторів, такий: якщо аналізувати педагогічний процес у контексті «суб'єкт-суб'єктної парадигми» (О. Бодалев, Г. Ковальов та ін.), то результативність взаємодії педагога з тими, хто навчається, значно підвищується завдяки рефлексивним процесам [2]. Аналіз досліджень за названими напрямками сприяв усвідомленню специфіки поняття «рефлексія» у сфері педагогічних знань: рефлексія – мисленнево-діяльний або чуттєво-усвідомлюваний процес самоусвідомлення суб'єктом своєї діяльності. Аналіз зарубіжної літератури з проблеми професійної рефлексії показує, що загалом сучасні розробки стосуються механізмів функціонального навантаження рефлексії, виявлення її місця та ролі у різних сторонах педагогічної діяльності, пошуку оптимальних шляхів її цілеспрямованого розвитку (М. Ван Манен, К. Кларк, Д. Лістон, Д. Найлз, П. Петерсон, Т. Уайлдмен, К. Цейхнер, Ф. Фуллер та ін.) [5].

Отже, рефлексія є предметом досліджень філософії, психології, педагогіки. Значною мірою дані цих досліджень перетинаються і не суперечать одне одному, однак подекуди мають дещо розузгоджений характер. Відповідно, доцільним виглядає узагальнення і співвіднесення даних про рефлексію з різних наукових досліджень.

Постановка завдання. На основі викладеного можна сформулювати завдання дослідження, яке полягає в тому, щоб представити загальний теоретичний аналіз досліджень рефлексії у наукових працях.

Методи дослідження: аналіз, узагальнення і систематизація наукових даних.

Виклад основного матеріалу дослідження варто почати з визначення предмета дослідження. Переважно у науковій літературі рефлексію визначають через категорію самопізнання.

Так, у сучасній філософії рефлексію тлумачать як «принцип людського мислення, що спрямовує його на осмислення й усвідомлення власних форм і передумов; предметний розгляд самого знання, критичний аналіз його змісту і методів пізнання; діяльність самопізнання, що розкриває внутрішню будову і специфіку духовного світу людини» [7, с. 117–124].

У психології рефлексію розглядають як процес самопізнання суб'єктом свого внутрішнього світу, стану психічних процесів. Це також не лише знання і розуміння людиною самої себе, але й визначення того, як інші розуміють і сприймають її особистість, емоційні реакції і когнітивні уявлення. Це «про-

цес подвійного, дзеркального взаємовідображення суб'єктами один одного, змістом якого є відтворення особливостей одне одного» [4, с. 112–115].

У педагогіці рефлексію визначають подібно як і в психології – як процес самопізнання суб'єктом внутрішніх психічних актів і станів, але у контексті загальнонавчальних умінь, що пов'язані із самоаналізом, самопізнанням, самоконтролем власних дій, які є обов'язковими для оволодіння учнями та студентами [3, с. 232–234].

Так, можна побачити, що рефлексія отожднюється із самопізнанням людиною свого внутрішнього світу. Однак, якщо звернутися до визначення структури самопізнання, то можна виявити, що рефлексія постає як один з його механізмів (М. Келесі, О. Крошка, О. Крюкова, Л. Терлецька) [14]. Таким чином, постає певна термінологічна плутанина, вирішення якої становить перспективу подальших досліджень.

Поруч із поняттям «рефлексія» нерідко використовують таке поняття, як «рефлексивність». Науковці виокремлюють три варіанти співвідношення понять «рефлексивність» та «рефлексія».

Згідно з першим підходом, який історично є найбільш раннім, рефлексія та рефлексивність тотожні, вони використовуються як синоніми, взаємозамінні поняття. Так, наприклад, В. Давидов [9] розглядає рефлексію як мисленневу дію, окремий структурний компонент теоретичного мислення поряд з аналізом та плануванням, а з іншого боку, використовує поняття «рефлексивне мислення» як тотожне мисленню теоретичному, теоретичному типу свідомості.

Згідно з другим підходом, який активно, хоча і не зовсім послідовно, розроблявся А. Карповим [11], рефлексія постає як більш широке поняття, ніж рефлексивність. На думку А. Карпова, рефлексія – це одночасно й унікальна властивість, притаманна лише людині, і стан усвідомлення чого-небудь, і процес репрезентації психіці свого власного змісту. У такому разі рефлексивність постає лише як один з модусів рефлексії. Дані, отримані А. Карповим і його учнями, свідчать про те, що «рефлексія як макропроцес внутрішньо гетерогенна і поліпроцесуальна за змістом» [10, с. 18–28]. Це значить, що її вираженість визначається не сумарним внеском кожного окремого рефлексивного процесу, а її загальною структурою. Таким чином, не виключаючи існування інтегрального фактора рефлексивності, необхідно враховувати також і наявність спеціальних метапроцесів, які виконують свої специфічні функції [10, с. 18–28].

Згідно з третім підходом (А. Сурмава, Е. Гідденс, М. Фуко) рефлексивність є більш ши-

роким поняттям і розглядається як загальна здатність системи спрямовувати власну активність на саму себе. Рефлексивність може бути властивістю соціальних, економічних, технічних систем, але у кожному разі матиме певну специфіку.

Загалом поняття рефлексивності є більш новим у психології, тому його зміст і досі чітко не конкретизований.

Узагальнюючи вищенаведені дані, можна навести такі визначення рефлексії та рефлексивності, яких ми дотримуємось у цьому дослідженні:

1) рефлексія (від лат. *reflexio* – звернення назад) – процес самопізнання суб'єктом внутрішніх психічних актів та станів [13];

2) рефлексивність – системна психічна властивість, яка є інтегрованим симптомокомплексом більш простих психічних властивостей, що характеризується власною динамікою, способами розгортання (рефлексивними стратегіями) та положенням в підсистемі здібностей (за А. Карповим) [11, с. 56–57].

Таким чином, поняття «рефлексія» і «рефлексивність» не є тотожними, рефлексивність можна розглядати як властивість (здатність) особистості, а рефлексію – як психічний процес. Тому варто говорити про те, що рефлексивність стає свого роду узагальненою рефлексією, тобто умовою її можливості для суб'єкта, здатністю до рефлексії. І якщо рефлексія розглядається науковцями саме як процес самопізнання, то рефлексивність – це сама можливість існування цього процесу, саме вона надає іменнику «пізнання» префікс «само» [18].

Розглядаючи рефлексивність як здатність, можна умовно розділити її на дві категорії: що включають рефлексивні процеси до складу інтелекту і вказують на самостійність цих процесів. Так, С. Михайлова виокремлює у структурі здібностей особливий клас рефлексивних здібностей, що володіють такими характеристиками: 1) в основі рефлексивних здібностей лежать генетичні рефлексивні «задатки»; 2) рефлексивні здібності мають індивідуальну міру виразності; 3) за всіма параметрами рефлексивних здібностей мають місце індивідуальні відмінності; 4) рефлексивні здібності поліфункціональні [12].

Погоджуючись з автором щодо характеристик рефлексивності як здатності, слід відзначити, що С. Михайлова не включає ці здібності ні до спеціальних, ні до загальних, розглядаючи їх в обмежених межах педагогічної діяльності, а також не дає їх структурно-функціональної характеристики [12].

Водночас рефлексивність виступає у подвійному сенсі: залишаючись здатністю, вона на певному етапі онтогенезу надає лю-

дині можливість самій керувати розвитком своїх здібностей через вибір тих чи інших діяльностей, у яких ці здібності реалізуються.

Багато авторів вказують на те, що саме включення рефлексивних функцій у діяльність ставить індивіда в позицію дослідника по відношенню до власної діяльності і не зводиться до жодної з них.

Отже, провідною функцією рефлексії для психічного життя людини є самодослідження. Крім того, рефлексія надає людині можливість свідомо планувати, регулювати і контролювати своє мислення; оцінювати істинність та логічність думок; розв'язувати різні завдання тощо. Таким чином, можна визначити такі функції рефлексії, як контрольну, регулятивну, оцінну, функцію планування і прогнозування. Подібні функції рефлексії виокремлюють у педагогічних дослідженнях [17].

Так, до функцій рефлексії у навчальному процесі можна включити: 1) діагностичну функцію – виявлення рівня взаємодії між учасниками педагогічного процесу, рівня ефективності цієї взаємодії, окремих педагогічних засобів; 2) проєктувальну – моделювання, проєктування майбутньої діяльності, взаємодії; 3) організаторську – виявлення способів і засобів організації продуктивної діяльності і взаємодії; 4) комунікативну – рефлексія як умова продуктивного спілкування педагога та студента; 5) смислотворчу – формування у свідомості учасників педагогічного процесу сенсу їх власної діяльності, сенсу взаємодії; 6) мотиваційну – визначення спрямованості та цільових установок діяльності; 7) корекційну – спонукання учасників педагогічного процесу до корегування своєї діяльності, що здійснюється у взаємодії [8].

Варто зазначити, що визначення функцій рефлексії у навчальному процесі є однією з найважливіших умов оптимізації розвитку учасників навчального процесу [17].

Визначення функцій рефлексії у загальнопсихологічному контексті постає як одне з подальших завдань нашого дослідження.

Отже, рефлексія виконує низку важливих функцій, які допомагають людині краще адаптуватися до оточуючого середовища, здійснювати власний особистісний і професійний розвиток, взаємодіяти з іншими людьми.

Так, І. Семенов і С. Степанов під час дослідження колективних форм діяльності та опосередкованих процесів їхнього спілкування визначають типи комунікативної і кооперативної рефлексії [15].

Вивченню різних аспектів комунікативного типу рефлексії присвячені дослідження, виконані у сфері педагогічної та соціальної психо-

логії. У процесі навчання, взаємодії з іншими суб'єкт намагається усвідомити, як ставляться до нього та оцінюють його інші, тоді з'являється рефлексивна оцінка «Я – очима інших». При цьому має місце оцінка суб'єктом інших суб'єктів, тоді формуються рефлексивні образи «Ти», «Ви», «Вони». У цьому випадку йдеться про соціально-перцептивну рефлексію, без розвитку якої ускладнюється розуміння одне одного в спільній діяльності (О. Бодальов, Л. Регуш та ін.). Соціально-перцептивна рефлексія важлива для фахівців соціономічної сфери, зокрема у педагогічному спілкуванні та психологічному консультуванні [18]. Завдяки ній відбуваються переосмислення і повторний огляд фахівцем власних уявлень і думок, які у нього сформувалися у процесі професійної діяльності (С. Кондратьєв, Б. Ковальов, І. Орлова).

Попри те, що рефлексія постає як позитивний психічний феномен, провідні емоції, які її супроводжують, а також надмірне «захоплення» рефлексуваннями можуть мати негативні наслідки для людини.

Так, за критерієм характеристики емоційних переживань, які супроводжують цілеспрямовані роздуми людини, виокремлюють позитивну і негативну рефлексію [16, с. 162–164].

Позитивна (або конструктивно-продуктивна) рефлексія – суб'єктивний засіб, що забезпечує процес самопізнання, результатом якого є збагачення «образу-Я» і «особистісний ріст» суб'єкта, конструктивна активно-практична зміна способів діяльності та спілкування, побудова позитивного, творчого ставлення до життя загалом.

Така рефлексія дає практично застосовані результати, тобто суб'єкт за її допомогою з'ясовує причини власних невдач і працює над їх усуненням. Це так звана поетапна рефлексія, де чітко визначаються цілі, завдання і засоби вирішення або досягнення цілей і завдань, які постали перед людиною.

Негативна (або деструктивно-непродуктивна) рефлексія – суб'єктивний засіб, що забезпечує процес самопізнання, результатом якого є непродуктивні роздуми, які не мають актуального практичного застосування і які виступають як засіб саморуйнування людини. В цьому випадку рефлексія – вже не спосіб пошуку альтернатив, а власне використання життєвих складнощів для «виходу в рефлексію» (відбувається заміщення результату процесом). Така рефлексія не дає результатів, які можна практично використовувати. Вона може бути надмірно глобальною в своїй негативній оцінці того, що відбувається [16, с. 162–164]. Негативна рефлексія, забезпечуючи постановку мети, не сприяє визначенню етапів вирішення проблеми, внаслідок чого мета, поставлена на занадто високу планку, залишається недосяжною.

Між описаними двома типами рефлексії присутні значні відмінності у часовій спрямованості кожної з них. Так, позитивна рефлексія акцентує увагу на реальних подіях, формулює висновки на основі минулого досвіду суб'єкта, внаслідок чого і будуються плани на найближче і віддалене майбутнє. «Рефлексія набуває продуктивну функцію в тому сенсі, що вона пов'язана тепер з передбаченням і створенням умов розгортання тих чи інших рефлексивних актів. Вона виступає у формі «самосвідомості особистості в проблемній ситуації» [7, с. 117–124]. А негативна рефлексія не фіксує момент теперішнього часу, вона або поглинена відтворенням емоційних переживань минулого, або спрямована на проектування можливих результатів в майбутньому без детального аналізу реальних [15].

Нижче наведено порівняльну таблицю позитивної і негативної рефлексії.

Таким чином, негативна, або деструктивно-непродуктивна, рефлексія може становити предмет психологічної корекції і психоло-

Таблиця 1

Порівняння позитивної і негативної рефлексії за І. Семеновим, С. Степановим

№	Критерій порівняння	Позитивна рефлексія	Негативна рефлексія
1.	наявність мети	+	+
2.	визначення етапів вирішення проблеми	+	–
3.	наявність практичного результату	+	–
4.	продуктивність	+	–
5.	конструктивність	+	–
6.	загальний характер	позитивний	негативний
7.	орієнтація	на результат	на процес
8.	часова спрямованість	теперішній час + минулий досвід + плани на майбутнє	минуле або майбутнє, теперішній час випускається

гічної профілактики, оскільки має негативний вплив на психіку людини, сприяє розвитку негативних психічних станів, зменшенню самооцінки, бездіяльності, втечі від реальності тощо. Натомість позитивну рефлексію доцільно розвивати, особливо у майбутніх і чинних фахівців соціономічної сфери, для яких рефлексія є професійно значущою якістю.

Підсумовуючи наше дослідження, можна зазначити, що рефлексія постає одночасно і процесом, і властивістю, і станом.

Як процес рефлексія є процесом пізнавальним і включає в себе метапроцеси різних властивостей і функцій.

Як стан рефлексія може мати позитивний і негативний характер, сприяти або перешкоджати розв'язанню актуальних для людини питань, спонукати або гальмувати її розвиток.

Як властивість вона може бути визначена через категорію здібностей, перш за все соціально-перцептивних. Однак зауважимо, що як здатність більш доцільно використовувати поняття «рефлексивність», про що йшлося вище.

Як можна побачити з вищенаведеного матеріалу, рефлексія є складним психологічним феноменом, який відіграє значну роль у психічному житті людини, впливає на її становлення як особистості.

Висновки з проведеного дослідження.

Виявлено, що рефлексія є предметом філософських, психологічних і педагогічних досліджень. Її переважно визначають як процес самопізнання особистості. Від рефлексії варто відрізнити рефлексивність як системну властивість – здатність особистості до рефлексії, самопізнання.

Визначено, що функціями рефлексії можуть бути контрольна, регулятивна, оцінна, функція планування і прогнозування, проєктувальна, діагностична, організаторська, комунікативна, смислотворча, мотиваційна, корекційна.

Здійснено порівняльний аналіз позитивної і негативної рефлексії за І. Семеновим, С. Степановим, що дав можливість виявити доцільність психологічної корекції і психологічної профілактики негативної рефлексії.

Визначено, що рефлексія, особливо соціально-перцептивна, є професійно значущою якістю для фахівців соціономічної сфери і може бути предметом цілеспрямованого психологічного розвитку.

Перспективи подальших розвідок у цьому напрямі вбачаються у визначенні границь поняття «рефлексія» і «самопізнання»; виявленні функцій рефлексії у загальнопсихологічному контексті; визначенні методів психологічної корекції і психологічної профілактики негативної рефлексії.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Антипов Г. Проблема периодизации историко-философского процесса с позиций представления о рефлексии / Г. Антипов, О. Донских // Проблемы рефлексии. Современные комплексные исследования. – Новосибирск, 1987. – С. 3–21.
2. Барабанщиков В. Системогенез чувственного восприятия / В. Барабанщиков. – М. : АПН РСФСР, 2000. – 552 с.
3. Барцалкина В. О взаимосвязи самосознания и рефлексии в онтогенезе / В. Барцалкина // Проблемы логической организации рефлексивных процессов : тез. науч. конф. – Новосибирск, 1986. – С. 232–234.
4. Берцфай Л. Исследование особенностей рефлексивного контроля / Л. Берцфай, В. Романенко // Новые исследования в психологии. – 1981. – № 2. – С. 112–115.
5. Богоявленская Д. Интеллектуальная активность как проблема творчества / Д. Богоявленская. – Ростов-на-Дону : Изд-во РГУ, 1982. – 173 с.
6. Бодрова Е. Исследование генезиса механизмов рефлексивной саморегуляции познавательной деятельности / Е. Бодрова, Е. Юдина // Новые исследования в психологии. – 1986. – С. 26–30.
7. Бондырева С. Нравственность / С. Бондырева, Д. Колесов. – М. : МПСИ ; Воронеж : НПО МОДЭК, 2006. – 294 с.
8. Гимпель Л. Педагогическая рефлексия в структуре профессиональной деятельности / Л. Гимпель // Личность, семья и общество: вопросы педагогики и психологии : сб. ст. по матер. Междунар. научно-практической. конф. № 1, часть I. – Новосибирск, 2010. – 130 с.
9. Давыдов В. Развитие основ рефлексивного мышления школьников в процессе учебной деятельности / В. Давыдов, В. Рубцов. – Новосибирск : Психологический институт имени Л.Г. Щукиной, РАО, 1995. – 227 с.
10. Карпов А. Закономерности структурной организации рефлексивных процессов / А. Карпов // Психологический журнал. – 2006. – Т. 27. – № 6. – С. 18–28.
11. Карпов А. Психология рефлексивных механизмов деятельности / А. Карпов. – М. : Изд-во «Институт психологии РАН», 2004. – 424 с.
12. Михайлова С. Коммуникативные и рефлексивные компоненты и их соотношения в структуре педагогических способностей : дисс. ... канд. психол. наук / С. Михайлова. – М., 1997. – 120 с.
13. Петровский А. Психологический словарь / А. Петровский, М. Ярошевский. – М. : Политиздат, 1990. – 494 с.
14. Подкоритова Л. Визначення наукових підходів до структури самопізнання / Л. Подкоритова // Роль і місце психології та педагогії у формуванні сучасної особистості : збірник тез міжнародної науково-практичної конференції (м. Харків, Україна, 15–16 січня 2016 року). – Х., 2016. – С. 64–68.
15. Рефлексивно-организационные аспекты формирования мышления личности в образовании и управлении / [И. Семенов, Г. Давыдова, Т. Болдина и др.]. – М. : ИРПТиГО, 2003. – 345 с.
16. Семенов И. Проблемы психологического изучения рефлексии и творчества / И. Семенов, С. Степанов // Вопросы психологии. – 1983. – № 5. – С. 162–164.
17. Столин В. Самосознание личности / В. Столин. – М. : Изд-во МГУ, 1983. – 284 с.
18. Сух Л. Рефлексія як умова професійного самовдосконалення студентів психологів / Л. Сух // Професійний розвиток та становлення особистості сучасного фахівця в умовах освітнього простору : матеріали V Всеукраїнської студентської науково-практичної конференції / за ред. Р. Попелюшко. – Хмельницький, 2016. – С. 162–165.